

UDK: 341.7/.8(093.3)
Bibliid 0543-3657, 66 (2015)
God. LXVI, br. 1158-1159, str. 205-225
Stručni rad
Primljen: 10. mart 2015.

Đorđe N. LOPIČIĆ¹

Diplomatska memoarska literatura

SAŽETAK

U članku se obrađuje diplomatska memoarska literatura uopšte i daje se pojam diplomatske literature. Zatim se obrađuje pregled memoarske literature Kraljevine Srbije, Kraljevine Jugoslavije i nove Jugoslavije od 1945-2014. godine. Navedeni su autori memoarske literature od XIX veka pa sve do 2014. godine, kao i njihovi memoarski radovi. Značajno je da do sada u srpskoj i jugoslovenskoj literaturi međunarodnih odnosa i diplomatije nije pisano na ovako obuhvatan način, sem kada su u pitanju bili pojedini autori i njihova memoarska dela o kojima su bili pisani prikazi ili osvrti. Sada smo u ovom članku dobili na jednom mestu sumarni popis i pregled diplomatske memoarske literature i njihove autore Kraljevine Srbije, Kraljevine Jugoslavije i nove Jugoslavije, odnosno Srbije od XIX veka pa do 2014. godine.

Ključne reči: Diplomacija, memoarska literatura, spoljna politika, Kraljevina Srbija, Kraljevina Jugoslavija, nova Jugoslavija.

Diplomatija je još u najstarijim vremenima, od nastanka u starom veku pa sve do današnjih dana, pobuđivala interesovanje ne samo najšire javnosti nego i stručnjaka, naučnika, istoričara, političara, književnika, pravnika, pisaca, publicista, novinara. Interesovanje i radoznalost za diplomatiju, pored ostalog, bilo je za njenu delatnost koja u najvećoj meri nije bila javna i radi toga bila je obavijena tajnošću i poverljivošću i pripisivale su joj razne mistifikacije. Nesumnjivo da su u XX veku, koji je zbog velikog broja ratova, naročito dva najstrašnija do tada vođena, Prvi svetski rat 1914-1918. godine i Drugi svetski rat 1939-1945. godine doprineli najvećem interesovanju za diplomatiju i da ona u najvećem delu postane dostupna ne samo stručnoj nego i najširoj javnosti. Svakako da posle Drugog svetskog rata nastaje uspon diplomatije zahvaljujući veoma intenzivnim međunarodnim

¹ Prof. dr Đorđe Lopičić, diplomata u penziji, Beograd, e-mail: djordje.lopicic@vektor.net.

odnosima i čitavom nizu međunarodnih organizacija, pre svega Ujedinjenim nacijama, velikom broju ratova i ratnih sukoba u čijem rešavanju učestvuje diplomatija a koji traje i do današnjih dana.

Razvoj, uspon i značaj diplomatije u čitavom svetu u navedenom periodu pratio je i veliki broj naučnih i stručnih radova o diplomatiji. Publikovan je veliki broj raznih knjiga, monografija, sistematskih dela, zbornika radova, memoarska dela, zbirke diplomatske prakse, zbirke diplomatskih dokumenata, zbirke međunarodnih konvencija, članci, komentari, rasprave, feljtoni, prikazi, osvrti i drugi radovi. Tako su ovi radovi iz oblasti diplomatije mnogo doprineli da diplomatija na velika vrata dospe ne samo naučnoj, stručnoj nego i najširoj javnosti.

Pošto ovaj rad obrađuje diplomatsku memoarsku literaturu potrebno je kao prethodno pitanje odrediti i pojasniti pojam memoara uopšte. Reč memoari dolazi od francuske reči *memoires* što znači uspomene, delo u kome pisac iznosi svoja sećanja na događaje koje je doživeo, ili u kojima je lično učestvovao, kao i sećanja na određene značajne i važne ličnosti iz raznih oblasti.² U francuskom jeziku postoje izrazi za pisca memoara i to: *ecrire ses memoires* pisati memoare³ kao i *memorialiste* pisac memoara.⁴ Ne mora da znači da pisac knjige memoara treba da napiše svoja sećanja, zapažanja i doživljaje koji se dešavaju od njegovog rođenja pa sve do penzije. Memoari mogu biti samo sećanja i zapažanja i na jedan kraći vremenski period, ili samo na jedan događaj, ili samo na jednu ili više značajnih ili važnih ličnosti, u kojima je pisac bio učesnik ili svedok. Prema tome, postoje memoari koji opisuju jedan duži vremenski period i memoari koji opisuju samo jedan kraći vremenski period. Razume se, vrednost i verodostojnost memoara ne ceni se po obimu knjige, nego po pouzdanosti izlaganja i navođenja relevantnih dokaza i dokumenata.

1. Kraći selektivni pregled inostrane memoarske literature

Istorijski posmatrano memoari kao književna kategorija nastali su još u starom veku. U antičkim vremenima poznati su bili Ksenofontovi memoari *Anabaza* i *Spomeni Sokratovi*. Knjige Julija Cezara su memoarske sadržine: *Commentarii de bello Gallico* i *Commentarii de bello civili*. Memoare su pisali vojskovođe i državnici: Napoleon, Meternih, Taljeran, Bizmark,

² Milan Vujaklija: *Leksikon stranih reči i izraza*, u redakciji dr Svetomira Ristića i dr Radomira Aleksića, Beograd, 1961, str. 559; Bratoljub Klaić: *Rječnik stranih riječi, Tuđice i posuđenice*, priredio Željko Klaić, Zagreb, 1990, str. 867; Valentin Putanec: *Francusko-hrvatski ili srpski rječnik*, II dopunjeno izdanje, Zagreb, 1974, str. 504.

³ Ranka E. Marković: *Francusko srpskohrvatski rečnik*, Drugo izdanje, Redaktor Prof. Dr Marko Papić, Beograd, 1989, str. 347.

⁴ Valentin Putanec: *Francusko-hrvatski ili srpski rječnik*, II dopunjeno izdanje, Zagreb, 1974, str. 504.

Foš, Garibaldi, Sen Simon, Lojd Džordž, Čerčil, De Gol i drugi. Književnici: Šatobrijan, Stendal, Hercen, Kafka i drugi.⁵

Svakako da su bili veoma popularni memoari raznih državnika, političara, pisaca, publicista, novinara, javnih ličnosti, vojskovođa, gde se pored ostalog opisuje i diplomatija. Navodimo samo nekoliko. Winston Čerčil: Svetski rat "Svetska kriza 1911-1918.", knjiga prva, Beograd, 1936; Winston Čerčil: Svetski rat "Svetska kriza 1911-1918", Beograd, 1936; A. A. Brusilov: *Ratne uspomene*, Beograd, 1937; Džavahalar Nehru: *Toward Freedom*, London, 1941; Dwight David Eisenhower: *Crusade in Europe*, New York, 1948, Džon Rid: *Deset dana koji su potresli svet*, Beograd, 1952; Queen Alexandra of Yugoslavia: *For King s Love*, London, 1955; Winston Čerčil: *Drugi svetski rat*, Tom I-VI, Beograd, 1965-1966; Šarl De Gol: *Ratni memoari*, knjiga 1, 2. i 3, Beograd, Ljubljana 1968; Anthony Eden: *Fill Circle*, London, 1960; *Facing the Dictators*, London, 1961; *The Reconing*, London, 1965; Richard Nixon: *Six Crises*, New York, 1962 i *Memoirs*, New York, 1978.; Albert Sper: *Sjećanja iz Trećeg Reicha*, Rijeka, 1972; Georgij Konstantinovič Žukov: *Uspomene i razmišljanja*, Beograd, 1969; Lyndon Baines Johnson: *Memoari 1963-1969*, Zagreb, 1974, F. Agee: *CIA dnevnik agenta*, Zagreb, 1975; Feld Maršal Harold Aleksander: *Memoari 1940-1945*, Beograd, 1979; C.L.Silzberger: *Sedam kontinenata i četrdeset godina, Sažetak memoara*, Zagreb, 1980; Aleksandar M. Vasiljevski: *Moje životno delo*, Beograd, 1980; Airey Neave: *Nürnberg Osobno svejdočanstvo o suđenju glavnim nacističkim ratnim zločincima 1945-1946. godine*, Zagreb, 1980; Kim Filbi: *Moj tajni rat*, Beograd, 1983; Golda Meir: *Moj Izrael*, Zagreb, 1987; Simon Wiesenthal: *Pravda, ne osveta, Sjećanja*, Sarajevo, 1989; Jevgenij Primakov: *Godine u visokoj politici*, Beograd, 2002; Dejvid Rokfeler: *Memoari*, Beograd, 2004; Arijas van Tinhoven: *Strahote rata u Srbiji - dnevnik jednog hirurga*, Beograd, 2005; Mihail Gorbačov: *Sam sa sobom*, Beograd, 2014, i drugi.

Srpska literatura je još od prve polovine XIX veka pratila međunarodne odnose i diplomatiju. Prvi članci, vesti, prikazi i osvrti o međunarodnim odnosima, spoljnoj politici i diplomatiji objavljeni su u listu *Novine srpske 1834. godine u Kragujevcu* koje su izlazile sve do 1914. godine u Beogradu, a zatim od 1915. godine u Nišu i od 1916. do 1918. godine i na Krfu.⁶

U ovom radu ćemo sumarno obraditi diplomatsku memoarsku literaturu čiji su autori srpske i jugoslovenske diplomate. Razume se, postavlja se pitanje šta je uopšte diplomatska memoarska literatura? Nesumnjivo da se u diplomatsku memoarsku literaturu svrstavaju knjige, monografije, sistematska dela, brošure, članci, rasprave, komentari, feljtoni, prikazi i osvrti koja su napisali diplomate, bez obzira da li su bili karijerne diplomate ili ne. U ovu kategoriju spadaju i knjige, monografije,

⁵ Enciklopedija Leksikografskog zavoda, 4. Laghouat-Oživljavanje, Zagreb, MCMLXVIII, str. 308.

⁶ *Diplomatija 1834-2005*, Bibliografija, priredio dr Đorđe N. Lopičić, Beograd, 2006.

sistematska dela, brošure, članci, rasprave, komentari, feljtoni, prikazi i osvrti, koja su napisali i autori koji nisu diplomate, ali pod uslovom da njihova dela obrađuju diplomatiju i imaju memoarsku sadržinu. Jer, moguće je da autor nije diplomata, ali se sticajem raznih okolnosti našao u vrtolgu diplomatije kraće ili duže vreme, bilo kao slučajni učesnik ili kao svedok navedenih događaja, pa je u nekoj svojoj knjizi ili članku, raspravi, komentaru ili prikazu koji su memoarske sadržine opisao svoje učešće ili viđenje nekog značajnog i važnog istorijskog događaja.

Činjenica da memoarskoj literaturi uopšte, kao i diplomatskoj memoarskoj literaturi, u našoj nauci nije posvećena dužna pažnja kao što je slučaj sa ovom literaturom u inostranstvu. Jer, nesumnjivo da je memoarska literatura veoma značajna za političku i diplomatsku istoriju.⁷

Memoarska literatura uopšte veoma je popularna kod najšire čitalačke publike. Posebno interesovanje pobuđuje memoarska literatura državnika, vladara, vojskovođa, pisaca, diplomata, političara, umetnika i drugih istorijskih ličnosti. Za proučavanje i praćenje istorije međunarodnih odnosa i diplomatije memoarska literatura je važna i značajna, iako se često s pravom prigovara memoarskoj literaturi da je ona pristrasna i nepouzdana u utvrđivanju događaja i činjenica i da se ne može smatrati kao izvor prava uopšte, uključujući i kao izvor međunarodnog prava. Naime, ovaj rad nema pretenzije naučnog rada, nego je u pitanju istraživački rad koji predstavlja sakupljenu memoarsku literaturu diplomata Srbije i Jugoslavije koja do sada u našoj literaturi nije bila sakupljena i prezentovana na jednom mestu. Navedene memoarska literatura diplomata je građa koju će koristiti naučnici u svojim istraživanjima, istoričari, pravnici, diplomate, publicisti, novinari za određene događaje iz diplomatije, međunarodnih odnosa i spoljne politike. Jer, navedena literatura razučena je u velikom broju knjiga, monografija, sistematskih radova, članaka, rasprava, prikaza i osvrta u raznim časopisima.

Prilika je da navedemo samo jedan noviji primer iz srpske memoarske literature. Ambasador Slavoljub Đera Petrović u svojoj knjizi memoarske sadržine *Sećanja i zapisi borca i diplomate, drugo dopunjeno izdanje, Beograd, 2012.* opisuje pripremu za održavanje Prve konferencije nesvrstanih zemalja u Beogradu 1961. godine, gde navodi potpuno do tada nepoznate činjenice u pogledu mesta gde je trebalo da se održi ova Konferencija. Slovenija je na sastanku sa Josipom Brozom Titom predložila da se Konferencija održi na Bledu i prezentirala kompletnu dokumentaciju lokacije i fotografije svih hotela, vila, restorana i kafea na Bledu za smeštaj stranih delegacija. Međutim, Tito nije prihvatio ovaj predlog iz razloga što je trebalo da gosti dolaze na zagrebački aerodrom, koji je bio najbliži Bledu,

⁷ Bliže videti u Zborniku radova Novovekovne srpske dinastije u memoaristici, Urednik Petar V. Krestić, Beograd, 2007.

i da Tito kao domaćin dočekuje goste tri-četiri dana, pa da ih upućuje na Bled gde bi se tamo sve vreme dosađivali očekujući domaćina i glavnog sazivača konferencije. Tito je ponovio da je Beograd već određen gde će se održati Konferencija i da je to saopštio većini šefova stranih država.⁸

2. Kratak selektivni uporedni pregled diplomatske memoarske litarture u nekim državama

Strane diplomate u raznim državama napisali su na stotine raznih knjiga memoarskog sadržaja. Ovde ćemo navesti samo neke koje će biti interesantne za čitaoce da ih podsete o kojim se autorima radi. Najviše knjiga napisali su diplomate i državnici SAD-a, Engleske, Francuske, Rusije, Nemačke, Italije i drugih država. Navešćemo nekoliko memoarskih knjiga stranih diplomata a većina navedenih i kod nas su publikovane. Razume se, ovaj selektivni izbor je subjektivan i kao svaki izbor radova podleže kritici.

SAD: George F. Kennan: *Memoari 1925-1950*, Rijeka, 1970; Averell W. Hariman-Elie Abel: *Specijalni poslanik kod Churchilla i Staljina 1941-1946*, Zagreb, 1978; Henry Kissinger: *Memoari*, knjiga prva, Zagreb, 1981; Henry Kissinger: *Memoari*, knjiga druga, Zagreb, 1981; Louis Hout: *Oružje za Tita*, Zagreb, 1981; Voren Zimmerman: *Poreklo jedne katastrofe: Jugoslavija i njeni uništeli*, Beograd, 1996; Ričard Holbruk: *Put u Dejton: od Sarajeva do Dejtona i posle*, Beograd, 1998; Kolin Pael: *Jedna američka priča*, Beograd, 2002; Čarls Dž. Vopicka: *Tajne Balkana: Sedam godina diplomatskog službovanja u epicentru evropske oluje*, Beograd, 2009; Vilijem Montgomeri: *Kad ovacije utihnu, Borba s demokratskom tranzicijom, Sećanja poslednjeg američkog ambasadora u Jugoslaviji*, Beograd, 2010; Hilari Klinton: *Živa istorija*, Beograd, 2013.

Engleska: Bruce R. H. Lochart: *Moskva 1912-1918. uspomene britanskog diplomate*, Zagreb, 1941; Džordž David Lojd: *Ratni memoari*, knjiga prva, Beograd, 1938, Džordž David Lojd: *Ratni memoari*, knjiga druga, Beograd, 1938; Jonh Colvin: *Twice around the world Some memoirs of diplomatic life in North Vietnam and Outer Mongolia*, London, 1991; Ficroj Maklin: *Rat na Balkanu*, Beograd, 1980; Dejvid Oven: *Balkanska odiseja*, Beograd, 1996; Ajvor Roberts: *Razgovori s Miloševićem*, Beograd, 2012.

Rusija: General A. Denikin: *Rusija i svet*, Beograd, 1936; A.A. Громыко: *Памятное, книги 1-2*, Moskva, 1988; Grigorije Nikolajevič: *Trubecki knez: Rat na Balkanu 1914-1917 i Ruska diplomatija*, Beograd, 1994; Ivan M. Majski: *Uspomene sovjetskog diplomate*, Beograd, 1974; Anatolij Dobrinjin: *U poverenju: Moskovski ambasador kod šest hladnoratovskih predsednika*, Moskva, 1995; Aleksandar F. Giljferding: *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*,

⁸ Slavoljub Đera Petrović, „Sećanja i zapisi borca i diplomate”, Beograd, 2012, str. 307-308.

Drugo, izmenjeno izdanje, Beograd, 1996; Vasilij Štrandman: *Balkanske uspomene*, Beograd, 2009.

Francuska: Joseph Fouché: *Mémoires*, Paris, 1824; Louis de Rovroy duc de Saint-Simon: *Mémoires*, Paris, 1829; Francois-Rene Chateaubriand: *Mémoires*, Paris, 1849-1850; Maršal Marmont: *Memoari*, priredio i preveo Frano Baras, Split, 1984; Albert Male: *Dnevnik sa Srpskog dvora*, Beograd, 1999; Pierre-Henri Bunel: *Crimes de guerre a l'OTAN*, Paris, 2000; Charles-Maurice de Talleyrand: *Mémoires*, Paris, 2007; Pjer Žilijar: *Na dvoru poslednjeg ruskog cara: lične beleške o poslednjim danima cara Nikolaja II i njegove porodice*, Beograd, 2009; *Mémoires de (Jean-Baptiste Colbert de) Torcy (1665-1746)*, Paris, 2010.

Indija: Džavahalar Nehru: *Autobiography*, London, 1936; Indira Gandhi: *Moja istina*, Beograd, 1985; Mahatma Gandhi: *Autobiografija o mojim eksperimentima sa istinom*, Beograd, 2014.

Nemačka: L. C. Mojžiš: *Operacija Cicero*, Beograd, 1952; Walter Schellenberg: *Memoari*, Zagreb, 1985; Ralf Hartman: *Časni mešetari*, Novi Sad, 1999; Herman Nojbaher: *Specijalni zadatak Balkan*, Beograd, 2004; Glez fon Horstenau: *Između Hitlera i Pavelića (memoari kontraverznog generala)*, Drugo izdanje, Beograd, Novi Sad, 2013.

Italija: *Dnevnik grofa Ciana*, Zagreb, 1948; Grof Galeazzo Ciano: *Dnevnik 1937-1938*, Zagreb, 1954; Sandro Pertini: *Šest presuda dva bijega*, Zagreb, 1983; Karlo Sforca: *Nikola Pašić i ujedinjenje Jugoslovena ratne uspomene i diplomatske uspomene*, Beograd, 1990.

Austrija: *Dnevnik Benjamina Kalaja 1868-1875*, obrada i komentar dr Andrija Radenić, Beograd - Novi Sad, 1976; Volfgang Petrič, Robert Pihler: *Dugi put u rat*, Beograd, 2010.

Čehoslovačka: T.G. Masaryk: *Svetska revolucija: Ratne uspomene i razmišljanja 1914-1918*, Beograd, 1935; Eduard Beneš: *Svjetski rat i naša revolucija, uspomene i razmišljanja iz doba borbe za slobodu naroda*, Zagreb, 1938.

Egipat: Anvar el Sadat: *U potrazi za indentitetom – autobiografija*, Zagreb, 1979.

Japan: Jasuši Akaši: *U dolini između rata i mira – Ličnosti koje sam upoznao*, Beograd, 2013.

Slovačka: Miroslav Mojžita: *Beograd – beleške 1995-2001*, Beograd, 2004.

Švedska: Karl Bild: *Misija mira*, Beograd, 1998.

Crna Gora: Nikola I. Petrović Njegoš: *Autobiografija, Memoari, Putopisi*, Cetinje, 1969; Vojvoda Gavro Vuković: *Memoari 1*, Cetinje-Titograd, 1985; Vojvoda Gavro Vuković: *Memoari 2*, Cetinje-Titograd, 1985; Vojvoda Gavro Vuković: *Memoari 3*, Cetinje-Titograd, 1985; Vojvoda Simo Popović: *Memoari*, priredili i predgovor napisali Jovan R. Bojović, Novica Rakočević, Cetinje, Podgorica, 1995; Rade Plamenac Turov: *Memoari*, Podgorica, 1997;

Niko Hajduković: *Memoari*, priredio mr Slavko Burzanović, Podgorica, 2000.

Izrael: Golda Meir: *My Life*, London, 1975; Abba Eban: *An Autobiography*, New York, 1977; Efraim Zurof: *Lov na naciste*, Beograd, 2009.

Švajcarska: Žil Imber-Droz: *Memoari sekretara Kominterne 1-2*, Beograd, 1982; Katarina Klara Šturcener: *Srbija u Ratu 1914-1916*, istiniti doživljaji ilustrovani sa 120 fotografija Švajcarkinje nemačkog porekla u službi Crvenog krsta, Gornji Milanovac, 1989; R. A. Rajs: *Šta sam video i doživio u velikim danima*, Beograd, 1991; Anri Dinan: *Sećanje na Solferino*, Međunarodni komitet Crvenog krsta, Beograd, 2003.

U ovom radu biće sumarno dat pregled memoarske literature, knjiga, monografija i sistematskih radova diplomata Kraljevine Srbije, Kraljevine Jugoslavije kao i nove Jugoslavije od 1945. do 2000. godine. Neće biti obrađeni ni evidentirani sem u nekoliko slučajeva članci, rasprave, komentari, feljtoni, prikazi i osvrti memoarskog karaktera, jer takvih radova ima relativno mnogo i to bi iziskivalo posebno istraživanje.

3. Pregled diplomatske literature Kraljevine Srbije 1804-1918. godine

Razmatrajući i istražujući memoarsku literaturu srpskih diplomata počev od XIX veka pa sve do 1918. godine do kada je postojala *Kraljevina Srbija*, može se konstatovati da relativno malo ima memoarskih radova srpskih diplomata. Srpska diplomatija imala je sjajne karijerne, obrazovane i nadarene diplomate, koji su pored diplomatske službe bili i istaknuti državnici, književnici i publicisti. Navodimo samo neke: Prota Mateja Nenadović,⁹ Dimitrije Davidović,¹⁰ Ilija Garašanin,¹¹ Stojan Novaković,¹² Vladimir Karić,¹³ dr Vladan Đorđević,¹⁴ dr Milenko Vesnić,¹⁵ Milan Rakić,¹⁶

⁹ *Enciklopedija srpskog naroda*, Beograd, 2008, str. 741.

¹⁰ Radoš Ljušić: *Orijentalni novinar, evropski političar Dimitrije Davidović (1789-1838)*, Beograd, 2006.

¹¹ Dragoslav Stranjaković: *Ilija Garašanin*, Kragujevac, 2005; Dejvid Mekenzi: *Ilija Garašanin, državnik i diplomata*, Beograd, 1987.

¹² *Spomenica Stojana Novakovića*, Beograd, 1921; Stojan Novaković *ličnost i delo povodom 150. godišnjice rođenja (1842-1992)*, Beograd, 1995; Mihailo Vojvodić: *Stojan Novaković i Vladimir Karić*, Beograd, 2003.

¹³ Mihailo Vojvodić: *Vladimir Karić i njegovo delo*, Beograd, 1998, Istorijski časopis knjiga XLIV-1997, str. 273; Mihailo Vojvodić: *Stojan Novaković i Vladimir Karić*, Beograd, 2003.

¹⁴ *Srpski biografski rečnik 3. D-Z*, Novi Sad, 2007, str. 522-524.

¹⁵ Radoslav Vesnić mlađi: *dr Milenko Vesnić gransenjer srpske diplomatije*, Beograd, 2008.

¹⁶ Milan Rakić: *Konzulaska pisma 1905-1911*, priredio, pogovor i komentare napisao Anderj Mitrović, Beograd, 1985.

Jovan Dučić,¹⁷ Čedomilj Mijatović,¹⁸ Branislav Nušić,¹⁹ Laza Kostić,²⁰ Vojislav Ilić,²¹ Živojin Balugdžić,²² dr Milovan Milovanović,²³ Jovan Marinović,²⁴ dr Slobodan Jovanović,²⁵ dr Milan Milojević,²⁶ dr Miroslav Spalajković,²⁷ dr Kosta Kumanudi,²⁸ dr Milan Gavrilović,²⁹ dr Vojislav M. Jovanović-Marambo,³⁰ Todor P. Stanković³¹ i dr. Ipak, navedene karijerne diplomate koji su bili i poznati, značajni i važni srpski književnici, političari i javni radnici nisu kasnije, kada su odlazili u penziju, pisali memoare. Koji su razlozi što tadašnje srpske diplomate nisu pisali memoare vezane za svoje diplomatske aktivnosti, kako u Srbiji tako i u diplomatsko konzularnim predstavništvim Kraljevine Srbije u inostranstvu, nisu nam poznati, niti se o tome pisalo u našoj stručnoj literaturi. Možda je jedan od razloga što su navedene srpske diplomate bili veoma stručni i kompetentni, ne samo u oblasti međunarodnih odnosa i spoljne politike, nego i u drugim naučnim oblastima najviše u oblasti prava, spoljne politike i književnosti u kojima su napisali brojne, značajne i važne radove pa su te svoje radove smatrali prioriternim i važnijim u odnosu na memoare. Razume se da je šteta što takve značajne i istorijske ličnosti, koje su učestvovalе u borbi za nezavisnost tadašnje Srbije i na unutrašnjem a naročito na spoljnjem planu u inostranstvu i dali važan i značajan doprinos, nisu ostavili traga u memoarima. Jer, imali su svakako mnogo toga da saopšte što nije bilo zabeleženo u službenim izveštajima,

¹⁷ Jovan Dučić: *Diplomatski spisi*, priredio, predgovor i kometare napisao Miladin Milošević, Beograd, 1991.

¹⁸ Slobodan G. Marković: *Grof Čedomilj Mijatović Viktorijanac među Srbima*, Beograd, 2006.

¹⁹ Miodrag Mitić: *Poete u fraku*, Beograd, 2002, str. 273.

²⁰ Ibid, str. 285.

²¹ Ibid, str. 297

²² *Srpski biografski rečnik 1. A-B*, Novi Sad, 2004, str. 391.

²³ Dimitrije Đorđević: *Milovan Milovanović*, Beograd, 1962; Dejvid Mekenzi: *Milovan Milovanović srpski diplomata i državnik*, Beograd, 2007.

²⁴ Dejvid Mekenzi: *Jovan Marinović evropski gospodin i srpski diplomata*, Beograd, 2006.

²⁵ *Enciklopedija srpskog naroda*, Beograd, 2008, str. 460.

²⁶ Dr Milan Đ. Milojević, pravnik, karijerni diplomata, pisac velikog broja članaka, prikaza, rasprava i osvrta.

²⁷ Dr Miroslav Spalajković, pravnik, diplomata, ministar, političar, publicista.

²⁸ *Enciklopedija srpskog naroda*, Beograd, 2008, str. 563.

²⁹ *Srpski biografski rečnik 2. V-G*, Novi Sad, 2006, str. 588-590; Milan Gavrilović: *Londonski dnevnik*, Beograd, 2013; Jovica Trkulja: *Rehabilitacija Milana Gavrilovića*, Beograd, 2013, *Hereticus* Vol. XI (2013), No. 1-2, str. 325.

³⁰ Miodrag Mitić: *Poete u fraku*, Beograd, 2002, str. 305; Radovan Popović: *Žudnja za frakom: srpski pisci u diplomatiji*, Leskovac-Beograd, 2011.

³¹ Stanković P. Todor, karijerni diplomata, političar, narodni poslanik. Prof. St. Stanojević: *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, IV Knjiga S-Š, Zagreb, 1929, str. 413-414.

telegramima, memorandumima, notama, beleškama, zapisnicima, pregovorima i drugim diplomatskim spisima.

Memoarska literatura srpskih diplomata sastojala se u knjigama, monografijama, člancima, raspravama, komentarima, feljtonima, prikazima i osvrtima u pojedinim časopisima, dnevnoj ili nedeljnoj štampi, gde su autori su opisivale pojedine međunarodne događaje vezane za Srbiju. U njima ima dosta memoarskog sadržaja jer su autori bili savremenici ili učesnici navedenih događaja. Razume se da su ti radovi od prvorazredne vrednosti jer, u najvećem broju slučajeva, daju veran činjenični i dokumentovan opis, prikaz, komentar, analizu, osvrt i lični stav prema tim događajima. Navešćemo samo neke od ovih memoarskih radova, pre svega knjige i monografije bez pretenzije da ćemo obuhvatiti sve memoarske radove tog vremena. Takođe, nećemo davati ocenu tih knjiga i drugih radova, niti njihov rang, nego samo po hronologiji publikovanja. Smatram da će to biti korisno za sve koji imaju interesovanje za diplomatiju, međunarodne odnose, spoljnu politiku i memoarsku literaturu. Činjenica je da su mnogi memoarski radovi, knjige, monografije, dnevni srpskih diplomata neopravdano zaboravljeni i nedostupni široj čitalačkoj publici, i njih uglavnom obrađuju, komentarišu i navode u svojim knjigama, monografijama, člancima, tekstovima, prikazima, osvrtima i feljtonima istoričari, pravnici, politikolozi, publicisti, književnici i novinari. Jedan manji broj srpskih diplomata pisao je dnevničke, zabeleške, materijale memoarskog karaktera, ali su oni ostali u rukopisu neobjavljeni i leže u arhivama. Poznato je da postoje u rukopisima u arhivama memoari srpskog diplomate Jovana M. Jovanovića Pižona, generala Milana Simovića i čitavog niza drugih javnih ličnosti, političara, diplomata, vojnih ličnosti čije bi objavljivanje bilo značajno ne samo za diplomatsku istoriju nego i za nacionalnu istoriju.

Kao što sam naveo, relativno mali broj srpskih diplomata pisao je memoarske radove iz oblasti diplomatije i političkog života. Jedan broj srpskih diplomata napisao je, slobodno konstatujemo, nekoliko kapitalnih dela iz diplomatije, međunarodnih odnosa i diplomatske istorije.

Prvi srpski diplomata novovekovne ustaničke Srbije bio je Protja Mateja Nenadović (1777-1854). Prvi je napisao i publikovao svoje *Memoare*, Beograd, 1867. koji predstavljaju veoma važan i značajan rad za političku i diplomatsku istoriju ustaničke Srbije.³²

Poznati srpski karijerni diplomata Dimitrije Popović (1866-1940) napisao je dosta memoarskih radova iz diplomatske istorije: *Izvoljski i Erental, uspomene iz Aneksione krize*, Beograd, 1927, *Srpski Književni Glasnik* knjiga XX, broj 6, str. 436; *Diplomati u Petrogradu u vreme balkanskih ratova*, Beograd, 1934, *Godišnjica Nikole Čupića*, knjiga XLIII, str. 57; *Iz diplomatskog*

³² Protja Mateja Nenadović: *Memoari*, Beograd, 1988.

života, Beograd, 1935, *Pravda* od 27-30. aprila 1935; *Borba za narodno ujedinjenje 1908-1914*, Beograd, 1936; *Nikola Pašić (Iz mojih sećanja)*, Beograd, 1937, *Godišnjica Nikole Čupića*, knjiga XLVI, str. 137; *Balkanski ratovi 1912-1913*, priredio Dušan T. Bataković, Beograd, 1993.³³

Jovan Ristić (1831-1899) političar, državnik, istoričar, ministar inostranih poslova, napisao je pored poznatih i vrednih radova iz diplomatske i političke istorije Srbije i knjigu: *Biografske i memoarske beleške*, priredio Branko Petrović, Beograd, 1912.³⁴

Alimpije Vasiljević (1831-1911) filozof, univerzitetski profesor, političar, diplomata. Bio je dva puta izvanredni ministar Srbije u Petrogradu 1892-1893. i 1894-1895. Autor više knjiga iz filozofije, pedagogije i lingvistike. Napisao memoare *Moje uspomene*, priredio Radoš Ljušić, Beograd, 1990.

Milan Piroćanac (1837-1897) diplomirani pravnik, političar, književnik, diplomata. Bio je ministar inostranih dela Srbije 1880-1883. godine. Objavio je nekoliko značajnih knjiga za diplomatsku istoriju Srbije: *Međunarodni položaj Srbije*, Beograd, 1892; *Knez Mihailo i zajednička radnja balkanskih naroda*, Beograd, 1895; *Beleške povodom jedne diplomatske istorije*, Beograd, 1896; *Naša završna reč*, Beograd, 1896.³⁵ Poshumno je objavljena njegova knjiga memoarske sadržine *Beleške*, priredila Suzana Rajić, Beograd, 2004.³⁶

Stojan Novaković (1842-1915) istoričar, filolog, diplomata, državnik. Bio poslanik u Carigradu dva puta, u Parizu i Petrogradu. Napisao više knjiga iz oblasti književnosti, istorije, diplomatije, bibliografije i dr. Napisao knjigu memoarske sadržine *Dvadeset godina ustavne politike u Srbiji 1883-1903*, istorijsko-memoarske zapise o tome vremenu i postanju i praktikovanju ustava od 1888. i 1901, Beograd, 1912.³⁷

Čedomilj Mijatović (1842-1932) fakultet društvenih nauka završio u Nemačkoj, diplomata, ministar inostranih dela Srbije, političar, publicista. Objavio svoje memoare u Engleskoj pod naslovom: *Chedomille Mijatovich: The Memoirs of a Balkan Diplomatist*, Cassel and Company, Ltd., London, New York, Toronto and Melbourne 1917.³⁸

³³ Dušan T. Bataković: *Dimitrije Popović diplomata i svedok epohe*, predgovor u knjizi Dimitrije Popović: *Balkanski ratovi 1912, 1913*, priredio Dušan T. Bataković, Beograd, 1993, str. 19; V. Ćorović: *Dimitrije Popović*, Beograd, 1941, *Godišnjica Nikole Čupića* knjiga L, str. 191.

³⁴ Vasa Čubrilo: *Jovan Ristić (1831-1899)*, Beograd, 1931, *Srpski Književni Glasnik*, knjiga XXXII, broj 5, str. 389; Dejvid Mekenzi: *Jovan Ristić evropski državnik*, Beograd, 2004.

³⁵ Prof. St. Stanojević: *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, III Knjiga H-R, Zagreb, 1928, str. 395; *Enciklopedija srpskog naroda*, Beograd, 2008, str. 844.

³⁶ Milan Piroćanac: *Beleške*, priredila Suzana Rajić, Beograd, 2004.

³⁷ *Enciklopedija srpskog naroda*, Beograd, 2008, str. 755-756; Mihailo Vojvodić: *Stojan Novaković u spoljnoj politici Srbije*, Beograd, 1995, Zbornik: *Stojan Novaković ličnost i delo*, str. 553.

Jovan M. Jovanović Pižon (1869-1939) diplomirani pravnik, karijerni srpski diplomata, jedan od najplodnijih srpskih autora iz oblasti međunarodnih odnosa, diplomatije i spoljne politike. Navodimo samo neke od brojnih radova: Dve tri uspomene, Beograd, 1931, Srpski Književni Glasnik knjiga XXXII, broj 4, str. 295; Borba za narodno ujedinjenje od 1903. do 1908, Beograd, 1938; Iz Rakićevog života Prizrenska afera 1912, Beograd, 1938, Srpski Književni Glasnik broj 6-7, str. 482; Borba za narodno ujedinjenje 1914-1918, Beograd, 1939; *Diplomatska istorija Nove Evrope 1918-1938*, knjiga I, Beograd, 1938; *Diplomatska istorija Nove Evrope 1918-1938*, knjiga II, Beograd, 1939; *Južna Srbija od kraja XVIII veka do oslobođenja*, Beograd, 1938.³⁹

Dr Vladan Đorđević (1844-1930) lekar, političar, diplomata, pisac.⁴⁰ Napisao brojne radove, navodimo samo neke: *Carigrad i Bukurešt*, Beograd, 1874; *Srbija na Berlinskom kongresu*, drugo izdanje, Beograd, 1890; *Evropa i Balkan*, knjiga 1, *Evropa i Rumunija*, Beograd, 1911; *Evropa i Balkan*, knjiga 2, *Evropa i Crna Gora*, Beograd, 1912; *Uspomene*, Novi Sad, 1927; *Srbija i Turska (Jidliz-Porta-Fanar) 1894-1897*, Beograd, 1928.

Kosta Hristić (1852-1927), diplomirani pravnik, diplomata. Bio je načelnik Ministarstva inostranih dela, ministar pravde i poslanik u Bukureštu, Rimu i Beču. Objavio uspomene pod naslovom: *Zapisi starog Beograđanina*, Beograd, 1923. i 1925.⁴¹

Branislav Nušić (1864-1938), diplomirani pravnik, dramski pisac, pripovedač, putopisac, diplomata. Bio je konzul Srbije u Prištini, Serezu, Skoplju i Bitolju. Bio dobrovoljac u srpsko-bugarskom ratu 1886, učestvovao u oba Balkanska rata i u Prvom svetskom ratu. Pored velikog broja knjiga napisao je i dve knjige memoarske sadržine: *Devetstopepetnaesta*, Beograd, 1921. i *Autobiografija*, Beograd 1924.⁴²

Todor S. Stanković (1852-1925), karijerni diplomata, političar, pisac. Bio je konzul u Prištini, Skoplju. Učestvovao u svim ratovima od 1876-1918. Napisao je knjigu memoarskog sadržaja *Uspomene*, priredila dr Borislava Lilić, Pirot, 1996.

³⁸ Ćedomilj Mijatović: *Uspomene Balkanskog diplomate*, preveo i priredio Slobodan G. Marković, Beograd, 2008.

³⁹ Dr Nenad P. Gabrić: *Jovan Jovanović Pižon i Evropska diplomatija Srbije 1913-1918*, Beograd, 2011.

⁴⁰ *Srpski biografski rečnik* 3. D-Z, Novi Sad, 2007, str. 522-524.

⁴¹ Prof. St. Stanojević: *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, IV Knjiga S-Š, Zagreb, 1929, str. 847.

⁴² *Jugoslovenski književni leksikon*, Drugo dopunjeno izdanje, Novi Sad, 1984, str. 582.

4. Pregled diplomatske memoarske literature u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevini Jugoslavije od 1918-1945. godine.

U Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca odnosno Kraljevini Jugoslaviji od 1918-1945. godine u tadašnjem Ministarstvu inostranih poslova kao i u diplomatsko konzularnim predstavništvima u inostranstvu najveći broj karijernih diplomata bile su diplomate Kraljevine Srbije i Kraljevine Crne Gore, koje su bile jedine dve nezavisne države na tadašnjoj teritoriji Jugoslavije i koje su imale svoja ministarstva inostranih poslova kao i diplomatsko konzularna predstavništva u inostranstvu.

U diplomatskoj službi Kraljevine Jugoslavije bio je znatan broj iskusnih karijernih diplomata, zatim književnika, pisaca, publicista i naučnika. Najveći deo tih karijernih diplomata preuzet je iz Ministarstva spoljnih poslova Kraljevine Srbije i Kraljevine Crne Gore, a manji deo primljen iz drugih zemalja koje su ušle u sastav Kraljevine Jugoslavije. To su uglavnom bila projugoslovenski orijentisana lica iz Hrvatske, Slovenije i Bosne i Hercegovine. Navešćemo samo neke od njih bez rangiranja ili davanja ocena o njihovom radu: dr Vojislav Marinković, Jovan Dučić, dr Aleksandar Avakumović, Milan Rakić, Lujo Vojnović, Živojin Balugdžić, dr Milan Gavrilović, dr Branko Lazarević, dr Konstantin Fotić, dr Milan Đ. Milojević, dr Ivo Andrić, dr Božidar Purić, dr Ante Tresić-Pavičić, dr Vojislav M. Jovanović-Marambo, dr Slavko Stojković, dr Aleksandar Bodi, dr Henri Buli, Dr Ivan Subotić, dr Pavle Karović, dr Leonid Pitamic, dr Svetislav Predić, dr Vasilije Protić, Rastko Petrović, Miloš Crnjanski, dr Lujo Bakotić, dr Velizar Ninčić, dr Aleksandar Cincar-Marković, dr Pavle Beljanski, Stanislav Vinaver, dr Niko Mirošević-Sorgo, dr Privislav Grisogono, Boško Čolak-Antić, dr Aleksandar Vukčević, dr Miloš Radojković, dr Vojislav Radovanović, dr Slavko Rajković, Miloš Rašović, dr Vladimir Ribarž, Dr Zoran Tomić, Bogoljub Jevtić, Stanoje Simić, Kosta St. Pavlović, dr Stevan Ćirković, Momčilo Jurišić-Šturm, dr Rafo Arneri, Boško K. Hristić, Rajko Vintrović, Nikola Perazić, dr Vasilije Protić, dr Svetislav Ćirić, dr Ilija A. Šumenković, dr Dragiša Glišić, dr Ljudevit Koser, dr Josip Miličić, dr Avgust Mišetić, dr Dragutin Nikolić, dr Vladimir Manojlović, Vukašin Šećerović, Radoš Šćepanović i dr.⁴³

Razmatrajući navedeni spisak jugoslovenski karijernih diplomata, koji nije ni približno potpun, možemo sa sigurnošću da konstatujemo da su u pitanju sve fakultetski obrazovane ličnosti i dobar deo doktori nauka, koji su govorili po dva-tri svetska jezika. U najvećem broju bili su pravnici sa završenim pravnim fakultetima i doktoratima nauka u inostranstvu, većinom u Francuskoj, znatno manje u Nemačkoj, Austriji i Engleskoj i koji su objavljivali radove iz oblasti međunarodnih odnosa, međunarodnog prava, diplomatije, drugih društvenih nauka kao i radove iz književnosti.

Među jugoslovenskim karijernim diplomatama bilo je dosta književnika i pravnika, koji su objavljivali veoma zapažene radove iz oblasti međunarodnih odnosa i diplomatije, ali relativno veoma mali broj je napisao memoare vezane za službu u diplomatiji: Konstantin Fotić, Miloš Crnjanski, Dimitrije Popović, dr Milan Đ. Milojević, Kosta St. Pavlović, Vladimir Vauhnik, Rastko Petrović, dr Vojislav M. Jovanović Marambo, Stanislav Vinaver i dr Milan Gavrilović. Ipak, jedan broj karijernih jugoslovenskih diplomata objavljivao je članke, rasprave, kometare, feljtone, prikaze i osvrte u dnevnoj i nedeljnoj štampi kao i u časopisima sa društvenom tematikom koji su obrađivali međunarodne odnose, spoljnu politiku, istoriju diplomatije i diplomatsku istoriju sa memoarskom sadržinom. Razume se da su njihovi radovi bili veoma značajni i važni, pa ćemo i tih nekoliko autora navesti.

Kao što sam uradio i sa srpskim karijernim diplomatama tako ću i ovde primeniti isti metod, navođenje bez davanja ranga ili ocenjivanje njihovih radova, nego samo po hronologiji publikovanja tih radova.

Dr Božidar Purić (1891-1977), diplomirao i doktorirao na Pravnom fakultetu u Parizu, karijerni diplomata, političar, bio ministar i predsednik Jugoslovenske vlade u egzilu 1941-1944. Posle završetka Drugog svetskog rata ostao u emigraciji u SAD-u. Napisao dve knjige memoarske sadržine: *Naši iseljenici*, Beograd, 1929. i *Biografija Bože Rankovića: Doprinos istoriji srpskog iseljeničtva*, Minhen, 1963.

Stanislav Vinaver (1891-1955), književnik, diplomata, bio ataše za štampu u Ženevi, Berlinu i Pragu. Učesnik dva Balkanska rata, Prvom svetskom ratu i u Drugom svetskom ratu. Bio jedan od 1300 kaplara. Bio član srpske diplomatske misije 1916. u Francuskoj, Velikoj Britaniji i 1917. u Petrogradu. Napisao knjigu memoarske sadržine: *Godine poniženja i borbe: život u nemačkim „Oflazima“*, Beograd, 1945.

Dr Milan Stojadinović (1888-1961), diplomirani pravnik, profesor univerziteta, političar, finansijski stručnjak, predsednik vlade i ministar inostranih poslova 1935-1939. Napisao knjigu memoarske sadržine: *Ni rat ni pakt*, Rijeka, 1970.

Rastko Petrović (1898-1949), diplomirao na Pravnom fakultetu u Parizu, poznati književnik, pesnik, romanopisac, likovni kritičar i putopisac, karijerni diplomata, službovao u ambasadi u Rimu, Generalnom konzulatu u Čikagu i u ambasadi u Vašingtonu. Napisao knjigu *Dan šesti*, koja je posthumno objavljena 1961. kao svedočanstvo o Prvom svetskom ratu i *Putopise*, Beograd, 1977.

Vladimir Vauhnik (1896-1955), pukovnik, vojni izaslanik Kraljevine Jugoslavije u Berlinu od 1938. do 1941. godine, napisao je knjigu memoarskog karaktera vezanu za pripremanje agresije nacističke Nemačke na Jugoslaviju: *Nevidljivi front, Borba za očuvanje Jugoslavije*, Minhen, 1984. Vladimir Vauhnik je ostao poznat kao diplomata koji je više

puta javljao Ministarstvu spoljnih poslova u Beogradu i Generalštabu u Beogradu o pripremama kao i o tačnom datumu agresije nacističke Nemačke na Jugoslaviju ali, nažalost, nadležni u tadašnjoj vladi, u vojnom ministarstvu i generalštabu to nisu uzimali za ozbiljno, niti mu verovali. U knjizi *Nevidljivi front Borba za očuvanje Jugoslavije*, detaljno je objasnio svoj obaveštajni rad u Berlinu i slanje navedenih izveštaja.

Jovan Dučić (1874-1943), završio filozofsko-sociološki fakultet u Ženevi, karijerni diplomata Srbije i Kraljevine Jugoslavije, službovao u Rimu, Atini, Madridu, Ženevi, Kairu, Budimpešti, Madridu, Lisabonu i Bukureštu gde je 6. januara 1939. godine naimenovan za prvog ambasadora u istoriji jugoslovenske diplomatije.⁴⁴ Napisao je knjigu *Sporna pitanja Kraljevine Jugoslavije politički spisi*, Beograd, 1990, koja, pored ostalog, ima i memoarski karakter.

Milan Grol (1876-1952), završio filozofski fakultet u Beogradu, političar, publicista, pisac. Bio je ministar u Jugoslovenskoj vladi u egzilu u Londonu 1941-1945. godine. Objavio knjigu memoarskog sadržaja: *Londonski dnevnik 1941-1945*, Beograd, 1990.

Dr Milan Đ. Milojević (1874-1969), diplomirani pravnik, doktor prava, karijerni diplomata, napisao knjigu memoarske sadržine: *Balkanska ravnoteža, sećanje kraljevog diplomate*, priredili Milena Pavlović i Milan Šećerović, Beograd, 1994.

Konstantin Fotić (1891-1970), pravni fakultet završio u Francuskoj, Univerzitet u Bordou 1912. godine, karijerni diplomata. Učesnik Prvog i Drugog balkanskog rata, i Prvog svetskog rata i nosilac nekoliko odlikovanja, 1913. srebrna medalja za hrabrost, 1914. zlatna medalja za hrabrost. Bio na nekoliko važnih diplomatskih funkcija: pomoćnika Ministra inostranih poslova, stalnog delegata u Društvu naroda u Ženevi, i ambasadora u Vašingtonu. Ostao u emigraciji u SAD-u posle završetka Drugog svetskog rata. Napisao memoare pod naslovom: *Rat koji smo izgubili: Tragedija Jugoslavije i pogreška Zapada – memoari*, prevod s engleskog iz 1948, Beograd, 1995.

Milan Jovanović Stojimirović (1898-1966), diplomirani pravnik, novinar, diplomata, bio ataše za štampu u ambasadi u Bernu i u Berlinu. Napisao knjigu memoarskog sadržaja *Dnevnik 1936-1941*, priredili Stojan Trećakov, Vladimir Šovljanski, Novi Sad, 2000.

Miloš Crnjanski (1893-1977), filozofski fakultet završio u Beogradu i u Beču, poznati pesnik, romasijer, pripovedač, esejista, memoarista i prevodilac i diplomata. Ostao u emigraciji u Londonu posle završetka Drugog svetskog rata. U Jugoslaviju se vratio 1965. godine. Napisao memoare pod naslovom: *Politički portreti*, Beograd, 1990. i *Embahade*,

⁴⁴ Jovan Dučić: *Diplomatski spisi*, priredio, predgovor i kometate napisao Miladin Milošević, Beograd, 1991, str. 21.

Beograd, 2009. Navedene knjige Miloša Crnjanskog predstavljaju, nesumnjivo, do sada najbolja memoraska dela vezana za celokupan rad u jednom diplomatskom predstavništvu Kraljevine Jugoslavije u inostranstvu.

Dr Vojislav M. Jovanović-Marambo (1884-1968), istoričar književnosti, profesor uporedne književnosti na Filozofskom fakultetu u Beogradu, karijerni diplomata, pisac više radova. Napisao jedinstvenu knjigu *Potraga za ukradenom istorijom, Izveštaj o pljački srpskih istorijskih dokumenata u Drugom svetskom ratu i nastojanja da se vrate u Srbiju*, za štampu priredio Vladimir Davidović, Beograd, 2010.

Kosta St. Pavlović (1905-1989), diplomirani pravnik, karijerni diplomata koji je ostao u emigraciji u Londonu posle završetka Drugog svetskog rata, napisao je memoarsku knjigu *Jovan Dučić*, Beograd, 2001. i *Ratni dnevnik 1941-1945*, Beograd, 2011.

Dr Milan Gavrilović (1882-1976), diplomirani pravnik, doktor prava doktorirao u Parizu, karijerni diplomata napisao više knjiga i članaka iz spoljne politike i diplomatije. Posthumno objavljena njegova knjiga: *Londonski dnevnik*, Beograd, 2013.

Kao što smo napred naveli, relativno mali broj diplomata Kraljevine Jugoslavije napisao je memoare ili knjige memoarskog sadržaja. Sasvim izvesno da nastankom nove Jugoslavije 1945. godine objektivno, iz političkih razloga, nisu postojali uslovi za pisanje memoara bivših diplomata Kraljevine Jugoslavije. Nekoliko karijernih diplomata koji su ostali posle završetka Drugog svetskog rata 1945. godine u inostranstvu u emigraciji, štampali su svoje knjige, članke i druge radove u inostranstvu (Jovan Dučić, dr Milan Stojadinović, Kosta St. Pavlović, Konstantin Fotić, Vladimir Vauhnik, dr Božidar Purić i drugi) koji su kasnije kod nas publikovani. Tek devedesetih godina prošlog veka, kada nastaje potpuna liberalizacija u pisanju i štampanju knjiga, pojavljuje se nekoliko vrednih i interesantnih knjiga karijernih diplomata i to tada već poshumno.

No, činjenica da su o pojedinim značajnim i važnim predratnim jugoslovenskim diplomatama napisano nekoliko vrednih i značajnih knjiga. Navodimo samo neke po hronologiji publikovanja: Želimir Bob Juričić: *Ivo Andrić u Berlinu 1939-41*, Sarajevo, 1989; Jovan Dučić: *Diplomatski spisi*, priredio, predgovor i komentare napisao Miladin Milošević, Beograd, 1991; Ivo Andrić: *Diplomatski spisi*, priredio, predgovor i komentare napisao Miladin Milošević, Beograd, 1992; Radovan Popović: *Andrićevo prijateljstvo (Biografija Nobelovca)*, Gornji Milanovac, Beograd, 1992; Rastko Petrović: *Diplomatski spisi*, priredio, predgovor i komentare napisao Miladin Milošević, Beograd, 1994; Stanislav Krakov: *Život čoveka na Balkanu*, Beograd, 1997; Vasilije Kalezić: *Sjaj i sjenke Iva Andrića*, Beograd, 2000; Branko Lazarević: *Diplomatski spisi*, priredio, predgovor i komentare napisao Miladin Milošević, Negotin, 2001; Miodrag Mitić: *Poete u fraku*, Beograd, 2002; Neđo Šipovac: *Tajne i strahovi Ive Andrića*, Beograd, 2008;

Radovan Popović: *Žudnja za frakom, Srpski pisci u diplomatiji*, Leskovac, Beograd, 2011; Dušan Glišović: *Ivo Andrić, Kraljevina Jugoslavija i Treći Rajh 1939-1941*, Prilog proučavanju jugoslovenskih i srpskih političkih i kulturnih odnosa sa Nemačkom, Austro-Ugarskom i Austrijom, I tom, Beograd, 2012.

5. Pregled diplomatske memoarske literature nove Jugoslavije i Republike Srbije od 1945. do 2014. godine.

U novoj Jugoslaviji posle 1945. godine, pa sve do današnjih dana dosta karijernih diplomata pisali su memoare ili knjige memoarske sadržine. Neki od ovih autora napisali su čak i po nekoliko knjiga sa memoarskom tematikom. Navešću samo neke po hronologiji publikovanja njihovih radova:

Mladen Iveković: *Nepokorena zemlja zapisi iz IV i V neprijateljske ofanzive protiv Narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije*, Zagreb, 1945; Sava N. Kosanović: *Šta se moglo videti iz emigracije* (nekoliko dokumenata), Beograd, 1945. i *Jugoslavija je bila osuđena na smrt*. Smisao Moskovskog sporazuma, priredio za štampu, uvodne napomene napisao Bogdan Krizman, Zagreb, 1984; Marijan Stilinović: *Sumrak u Pragu*, Zagreb, 1952; dr Sergije Makiedo: *Prva partizanska misija*, Beograd, 1963; dr Josip Smodlaka: *Partizanski dnevnik*, Beograd, 1972; Anton Kolendić: *Iza jednog atentata – dokumentarna proza*, Zagreb, 1977; Edvard Kardelj: *Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944-1975*, Beograd, Ljubljana, 1980. i *Svjedočenja - Istorijsko memoarski prilozi*, Sarajevo, 1984; dr Aleš Bebler: *Kako sam hitao: Sećanja*, Beograd, 1982; Vladimir Velebit: *Sećanja*, Zagreb, 1983; Veljko Mićunović: *Moskovske godine 1956/1958*, Zagreb, 1977. i *Moskovske godine 1969/1971*, Beograd, 1984; Arso Milatović: *Pet diplomatskih misija-Rim-Sofija-Tirana*, Zagreb, 1985. i *Pet diplomatskih misija-Bukurešt-Varšava*, Zagreb, 1986; Nijaz Dizdarević: *Albanski dnevnik*, Zagreb-Sarajevo, 1988; Koča Popović: *Beleške uz ratovanje* (Dnevnik, beleške, dokumenti), Beograd, 1988; Srđa Prica: *Amerika (1937-1945)*, Sarajevo, 1988/1989; Mirko Ostojić: *Zapisi iz diplomatije*, Sarajevo, 1989; Aleksandar Demajo: *Suočavanje sa svetom, sećanja i razmišljanja jednog diplomate*, Beograd, 1991; Milan Trešnjić: *Od Tuđmana do Broza*, Beograd, 1991; Antun Duhaček: *Ispovest obaveštajca: Uspori i pad jugoslovenske obaveštajne službe*, Beograd, 1992; Miloš Minić: *Oslobodilački ili građanski rat u Jugoslaviji 1941-1945*, Beograd, 1993; Mita Miljković: *Burne diplomatske godine – Iz Sofijskog dnevnika 1953-1956*, Beograd, 1995; Branko Komatina: *Jugoslovensko-albanski odnosi 1979-1983, Beleške i sećanje ambasadora*, Beograd, 1995; Milorad Komatina: *Enver Hodža i Jugoslovensko-Albanski odnosi*, Beograd, 1995; Blažo Mandić: *Potrugal, ruža vjetrova na pragu Evrope, Lisabonski zapisi*, Beograd, 1998. i *Tito u dijalogu sa svijetom*, Novi Sad, 2005; Mirko Tepavac: *Sećanja i komentari*, Beograd, 1998. i *Moj drugi svetski rat i mir*, Beograd, 2012; Raif Dizdarević: *Od smrti Tita do*

smrti Jugoslavije, Svjedočenja, Sarajevo, 1999; Mihael Jurman Miša: *Uspomene jednog konzula*, Beograd, 1999; Miodrag Mitić: *Profesija sporazumevanje*, Beograd, 2000; dr Mihailo V. Stevović: *Dipomatija i demokratija, Iskustvo jednog diplomate Rim-Vašington-Tripoli 1955-1985*, Beograd, 2000; Marko Vrhunec: *Šest godina sa Titom*, Beograd, 2000; dr Milan Bulajić: *Jasenovac na sudu – suđenje Dinku Šakiću*, Beograd, 2001; Ekrem Durić: *Moje godine u Vijetnamu*, Sarajevo, 2001; Dragi Stamenković: *Između ideala i politike. Lično kazivanje i svjedočenje*, Beograd, 2002; Marko Orlandić: *U predvečerje sloma (sjećanja jugoslovenskog ambasadora u Moskvi 1979-1982)*, Podgorica, 2002; Živadin Jovanović: *Ukidanje države*, Veternik, 2003, i *Kosovsko ogledalo*, Beograd, 2006; Slavko Zečević: *Sećanja i kazivanja*, Beograd, 2004; Ivan Ivanji: *Titov prevodilac*, Beograd, 2005; Pantelija Pule Prokić: *Diplomatska magija*, Beograd, 2006; Lazar Mojsov: *Memoarski zapisi: Susreti, ljudi, događaji*, Druga knjiga, *Vesnici i nosioci novih promena u svetu*, Beograd, 2007; Miodrag Lekić: *Moj rat protiv rata Rimski dnevnik jugoslovenskog ambasadora tokom rata za Kosovo*, Beograd, 2007; Vladislav Jovanović: *Rat koji se mogao izbeći*, Beograd, 2008. i *Dipomatija i šah*, Beograd, 2011; Trajko Lipkovski: *Četiri tiranske godine*, Beograd, 2008; dr Momčilo Drašković: *Put jednog diplomate*, Beograd, 2009; Ljubomir Đ. Đukić: *Kalifornijski susreti svjedočenje o jednom vremenu*, Beograd, 2010; Dušan Čukić: *Crveni trg, Zapis svedoka streljanja svetskog komunizma*, Beograd, 2010; dr Živojin Jazić: *Moj pogled na diplomatiju (1957-2005)*, Beograd, 2010; Neđeljko L. Zorić: *Zapisi jugoslovenskog diplomate 1948-1983*, Beograd, 2011; Slavoljub Đera Petrović: *Sećanja i zapisi borca i diplomate - drugo dopunjeno i prošireno izdanje*, Beograd, 2012; Čedomir Štrbac: *Zapisi iz Indije 1997-2002*, Beograd, 2011. i *Afrički zapisi 1988-1992*, Beograd, 2013; Radivoj Cvetičanin: *Zagreb indoors Dnevnik, 2005-2009*, Beograd, 2012; Ljubo S. Babić: *Izazovi, posrtanje, sunovrat*, Beograd, 2013., Radoš Smiljković: *Srbi u imperijalnim sudarima*, Beograd, 2013, Radoman Jović: *Srbija država i otadžbina*, Beograd, 2014. i drugi.

6. Selektivni pregled jugoslovenske i srpske memoarske literature

Za srpsku i jugoslovensku memoarsku literaturu, koliko nam je poznato, ne postoji bibliografija. Zbog toga, prilika je da navedemo izbor nekoliko autora i njihovih knjiga iz raznih društvenih oblasti koje su bile veoma dobro primljene i popularne i kod najšire čitalačke publike, i koje će koristiti i sadašnjim čitaocima, a naročito mlađoj generaciji. Sasvim je izvesno da ima još veoma mnogo knjiga ove vrste i od drugih autora, ali ovo je moj subjektivni izbor koji može biti podložan kritici.

Prva je po godini izdanja nesumnjivo knjiga Dositeja Obradovića: *Život i priključenja*, Beograd, 1833; Prota Mateja Nenadovića, *Memoari*, Beograd, 1867; St. Maksimović: *Uspomene iz okupacije Nemačke, Austrijske i Bugarske 1914-1918*, Beograd, 1919; Jovan Cvijić: *Iz uspomena i života*, Novi Sad, 1923;

Memoari Stefana-Stevče-Mihailovića, u dva dela, od 1813. do 1842. i od 1858. do 1867, sredio ih Živa Živanović, Beograd, 1928; dr Rudolf Zistler: *Kako sam branio Principa i drugove*, Ljubljana, 1937; L. Pfefer: *Istraga u Sarajevskom atentatu*, Drugo, dopunjeno i popravljeno izdanje, Zagreb, 1938; Dragoljub M. Petrović: *Preživeli optužuju - kravavi oktobar u Kragujevcu 1941*, Beograd, 1946; Milko Rifter: *Grad mrtvih Jasenovac 1943*, Zagreb, 1946; Nikola Nikolić: *Jasenovački logor smrti*, Zagreb, 1948; dr Ivan Ribar: *Politički zapisi I, II, III, IV knjiga*, Beograd, 1948-1952; Svetozar Pribićević: *Diktatura kralja Aleksandra*, Beograd, 1952; Ivan Šibl: *Iz ilegalnog Zagreba*, Zagreb, 1957; Milutin Morača: *Ratni dnevnik*, Beograd, 1962; dr Julka Mešterović: *Lekarski dnevnik*, Beograd, 1968; Živojin Mišić: *Moje uspomene*, Beograd, 1981; Vladan Đorđević: *Uspomene*, Beograd, 1988; *Odlomci iz Zmajeve autobiografije*, Sremski Karlovci, 1933; Jakov Ignjatović: *Memoari*, Beograd, 1988; Pera Todorović: *Dnevnik jednog dobrovoljca*, Beograd, 1988; Mita Cenić: *Ispod zemlje ili Moje tamnovanje*, Beograd, 1988; Laza Kostić: *Iz mog života*, Beograd, 1988; Vladimir Dedijer: *Dnevnik*, Prvi deo, Beograd, 1945; *Dnevnik*, Drugi deo, Beograd, 1946, *Dnevnik*, Treći deo, Beograd, 1950; Vladimir Nazor: *S partizanima*, Beograd, 1955; Janko Lopčić: *Ratni dnevnik*, Prva knjiga (1941-1942), Beograd, 1961; Janko Lopčić: *Ratni dnevnik*, Druga knjiga (1943-1945), Beograd, 1963; Đorđe Karađorđević: *Istina o mom životu*, Beograd, 1969; Ivan Meštrović: *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb, 1969; Branko B. Obradović: *U blizini Tita*, Beograd, 1977; Dimitrije-Mita Petrović: *Ratne beleške sa Javora i Toplice 1876, 1877. i 1878. sveska druga, Borbe u Toplici 1877-1878*, Beograd, 1979; Predrag Milojević: *Bio sam prisutan - sećanja*, Beograd, 1980; Gojko Nikoliš: *Korijeni, stablo, pavetina: memoari*, Zagreb, 1981; dr Saša Božović: *Tebi, moja Dolores*, Peto izdanje, Beograd, 1981; 1981; Svetozar Vukmanović Tempo: *Memoari knjiga 1-4*, Beograd, 1985; Dragoslav Marković: *Život i politika 1-2*, Beograd, 1987; Dragojlo Dudić: *Ratni dnevnik 1941*, Beograd, 1988; Radmila Savić: *Deca u vrtlogu rata 1914-1918*, Gornji Milanovac, 1988; Karlo Štajner: *7000 dana u Sibiru*, Zagreb, 1971; Veljko Mićunović: *Moskovske godine 1956/1958*, Zagreb, 1977; Bogosav Mitrović Šumar: *Uz Vrhovnog komandanta*, Beograd, 1977; Mihajlo I. Pupin: *Od pašnjaka do naučenjaka*, Beograd, 1979; Nikola Vujanović: *Front u žicama*, Beograd, 1979; Kosta Nađ: *Uspomene: Četrdeset druga*, priredio Jovo Popović, Zagreb, 1979; Peko Dapčević: *Od Pirineja do Cetinja*, Cetinje, 1981; Pavle Jakšić: *Nad uspomename I-II*, Beograd, 1990; Josip Broz Tito: *Autobiografska kazivanja 1-2*, Beograd, 1982; Petar I Karađorđević: *Ratni dnevnik 1915-1916*, Beograd, 1984; Luka Božović: *Ratne zabilješke i sjećanja jednog partizana*, Beograd, 1986; Jovan Žujović: *Dnevnik I-II*, priredio Dragoje Todorović, Beograd, 1986; Josip Hrnčević: *Svjedočanstva*, Drugo dopunjeno izdanje, Zagreb, 1986; Vladimir Jovanović: *Uspomene*, priredio i predgovor napisao prof. dr Vasilije Krestić, Beograd, 1988; Ljubodrag Đurić: *Sećanja na ljude i događaje*, Beograd, 1989; Milan Đ. Milićević: *Iz svojih uspomena*, Beograd, 1989; Milan Grol: *Londonski dnevnik 1941-1945*,

Beograd, 1990; Ženi Lebl: *Ljubičice bela, vic dug dve i po godine*, Gornji Milanovac, 1990; Selim Numić: *Dobra zemljo, lažu: Do istine u Brionskoj aferi prisluškivanja*, Drugo izdanje, Beograd, 1990; Panta M. Draškić: *Memoari*, priredio Dušan T. Bataković, Beograd, 1990; Milovan Đilas: *Vlast i pobuna*, Beograd, 1991; Dušan Čkrebić: *Zapis na pesku*, Beograd, 1995; Bogoljub S. Ilić: *Memoari armijskog generala 1898-1942*, priredio M. Bjelajac, Beograd, 1995; Dragoljub Jovanović: *Političke uspomene 1-12*, Beograd, 1997; *Dnevnik Save Tekelije*, priredio Stevan Bugarski, Novi Sad, 1992; Milinko M. Stojanović: *Svedočanstva golotočkih zločina*, Beograd, 1993; Krsta Sokolović: *Hiljadu dana stradanja*, Ratni dnevnik telegrafiste vojvode Stepe Stepanovića, priredio Živorad Petrović, Niš, 1995; Stevan Raičković: *Jedan mogući život*, priredio Miroslav Maksimović, Beograd, 1996; Sredar Janko Vukotić: *Uspomene iz tri rata*, Beograd, 1996; Mitar Martinović: *Ratne godine 1912-1916*, Beograd, 1996; Andrija P. Jovičević: *Dnevnik iz Balkanskih ratova*, Beograd, 1996; Vojvoda Vasilije Trbić: *Memoari kazivanja i doživljaji vojvode Veleškog*, knjiga prva i druga, Beograd, 1996; Mirko Marković: *Odabrani put (Memoari)*, priredio i predgovor napisao Vasilije Kalezić, Podgorica, 1997; Stanislav Krakov: *Život čoveka na Balkanu*, Beograd, 1997; Mihailo Konstantinović: *Politika sporazuma: dnevničke beleške 1939-1941*, *Londonske beleške 1944-1945*, Novi Sad, 1998; Miloš Trifunović: *Emigrantske uspomene*, Zemun, 1998; Ladislava Ranković: *Život uz Leku, sećanja*, Beograd, 1998; Branko Mamula: *Slučaj Jugoslavija*, Podgorica, 2000; Dobrica Ćosić: *Piščevi zapisi (1951-1968)*, Beograd, 2000; Predrag Simić: *Put u Rambuje - Kosovska kriza 1995-2000*, Beograd, 2000; Pavle Popović: *Iz dnevnika*, Beograd, 2001; Milka Baković Radosavljević: *Memoari jedne Ravnogorke*, Kragujevac, 2001; Milovan Vidaković: *Uspomene*, Beograd, 2003; Dobrica Ćosić: *Piščevi zapisi (1969-1980)*, Beograd, 2001; *Piščevi zapisi (1992-1993)*, Beograd, 2004; *Piščevi zapisi (1993-1999)*, Beograd, 2008; *Piščevi zapisi (1999-2000)*, Beograd, 2008; Zvonimir Vučković: *Sećanja iz rata - od otpora do građanskog rata*, Valjevo, 2005; Čedo Lainović: *Daleko od kuće*, *Sećanja i zapisi jednog lekara*, Beograd, 2006; Borivoje M. Karapandžić: *Dnevnik jednog emigranta*, Beograd, 2006; Nikola Hristić: *Memoari 1840-1862*, Beograd, 2006; Duško Popov: *Rat špijuna*, Beograd, 2006; Veljko Guberina: *Svedok istorije I-X*, Beograd, 2004-2014; Borivoje M. Karapandžić: *Dnevnik jednog emigranta*, Beograd, 2006; Dragoljub Jovanović: *Medaljoni I-IV*, Beograd, 2008; Arsa Pajević: *Iz Crne Gore i Hercegovine*, *Uspomene vojevanja za narodno oslobođenje 1876*. (sa trideset dve slike), Novi Sad, 2001; Nikola Pašić: *Moja politička ispovest*, Beograd, 2006; Momir Bulatović: *Naizgovorena odbrana ICTY vs Slobodan Milošević*, Niš, Podgorica, 2006; Milan St. Protić: *Lica i naličja izneverena revolucija 2*, Beograd, 2006; Dejan Medaković: *Efemeris hronika jedne porodice I-V*, Drugo izdanje, Beograd, 2007; Mihailo Marković: *Juriš na nebo*, *sećanja 1-2*, Beograd, 2008; Jovan Đ. Avakumović: *Memoari*, Sremski Karlovci, 2008; Vladeta Jerotić: *Sećanja*, Beograd, 2008; Vladimir Aleksejevič Mošin: *Pod teretom: Autobiografija*, Pančevo, 2008; Miloš Crnjanski: *Embahade*,

Beograd, 2009; *Titov dnevnik*, priredio Pero Simić, stručni saradnik Nada Pantelić, Beograd, 2009; Veljko Kadijević: *Protiv udar - moje viđenje raspada Jugoslavije*, Beograd, 2010; Miodrag-Mića Zečević: *Tako je bilo o drugima i sebi u događajima jednom vremena*, Beograd, 2010; Slavoljub Đukić: *Političko groblje*, Treće izdanje, Beograd, 2011; Vlado Strugar: *Doktorat u Moskvi*, Novi Sad, 2011; Mirko Tepavac: *Moj drugi svetski mir, O ratu posle rata - autobiografski zapisi*, Zagreb, 2012; dr Blagoje S. Babić: *Doživljaji jednog Dinarca*, Beograd, 2012; Predrag Lalević: *S Titom po svetu*, Beograd, 2012; Slavko Goldštajn: 1941. *Godina koja se ne vraća*, Beograd, 2012; Svetozar Milošević: *Dnevnici iz zarobljeništva 1-2*, Beograd, 2012; Nićifor Ninković: *Žizniopisanija moja*, Beograd, 2012.; Veselin Šljivančanin: *Branio sam istinu - 2450 dana u Hagu*, Beograd, 2012; Dušan Čkrebić: *Ljudi i događaji*, Beograd, 2013; Dragoljub Mićunović: *Život u nevremenu*, Beograd, 2013; Milutin Milanković: *Sećanja*, Beograd, 2014, Svetko Đ. Popović: *Sarajevski Vidovdan 1914. doživljaji i sećanja*, Drugo izdanje, Beograd, 2014, Vladimir Mandić: *Bosna u Sarajevu, svedočenja*, Beograd, 2014, Stevan Žakula: *Od Terezina do Sarajeva*, Beograd, 2014, Vojislav Šikoparija: *Sećanja srpskog oficira 1900-1918*, priredio Kosta Nikolić, Beograd, 1914. i druge.

Razmatrajući jugoslovensku i srpsku memoarsku literaturu uopšte može se konstatovati da najveći broj autora u svojim memoarima opisuje ratove u kojima su učestvovali ili bili svedoci jer to ima svoje opravdanje. Naime, Srbija je od 1804. godine i čitav XIX vek, zatim u dva Balkanska rata 1912-1913. godine, Prvom svetskom ratu 1914-1918. godine i Drugom svetskom ratu 1941-1945. godine bila žrtva agresija i okupacija gde je pretrpela ogromne ljudske gubitke kao i razaranja, i bila u stalnoj borbi za nezavisnost, pa je normalno da su pisci memoara opisivali te borbe, ratove, okupacije i stradanja stanovništva a manje političke prilike, spoljnu i unutrašnju politiku. Na kraju ovog rada sledi sasvim osnovan zaključak da je nesumnjivo diplomatska memoarska literatura veoma važna, značajna i nezaobilazna istorijska građa za proučavanje međunarodnih odnosa, spoljne politike, diplomatske istorije i istorije diplomatije, a koja je često neopravdano zaboravljena. Zatim, mlađe akademske generacije, uz sva poštovanja, nemaju dovoljno saznanja o ovoj vrsti važne i značajne literature, tako da će im ovaj rad kao mala skromna i selektivna bibliografija i građa korisno poslužiti kao početna informacija za njihova dalja interesovanja i istraživanja.

MEMOIR LITERATURE OF DIPLOMATS

ABSTRACT

The interest in diplomacy, as well as memoirs of diplomats, has always existed at both scientists and the widest readership. This paper provides an overview of memoir literature of the Kingdom of Serbia from the XIX century until 1918, then the Kingdom of Yugoslavia from 1918 to 1945 and the new Yugoslavia from 1945 to 2000 and as well as the Republic of Serbia until 2014. Thus, in one place one can learn about the authors and their works, primarily books and monographs with the contents of diplomacy. So far, there has been no such review and record of above-mentioned works. These memoir works of diplomats, although often considered biased and in the most cases not the source of the law, are very significant and important not only for international relations, foreign policy, diplomatic history, but also for national history. In particular, they give many detailed descriptions of various events in which they participated or witnessed as well as various historical figures with whom they collaborated. When all these memoir works that are first class material for the further study of diplomacy, international relations and foreign policy substantiate with relevant documents and other relevant evidence, then we have first-rate historical sources.

Key words: Diplomacy, memoir literature, foreign policy, Kingdom of Serbia, Kingdom of Yugoslavia, new Yugoslavia.